

ТЭХНАЛОГІЯ ПРАЦЭСУ МАЎЛЕНЧАГА І ЛІНГВІСТЫЧНАГА РАЗВІЦЦА ДАШКОЛЬНІКАЎ У СІТУАЦЫІ РУСКА-БЕЛАРУСКАГА ДВУХМОЎЯ

Маўленчае развіццё дашкольнікаў у Беларусі адбываецца ў спецыфічнай сацыялінгвістычнай сітуацыі руска-беларускага блізкароднаснага двухмоўя.

Генетычная і псіхалагічная (з боку эмацыянальнага стаўлення да абедзвюх моў) блізкасць рускай і беларускай моў, асаблівасці руска-беларускага білінгвізму патрабуюць спецыфічных падыходаў да развіцця рускага і беларускага маўлення дашкольнікаў.

Мэта тэхналогіі – фарміраванне ў дашкольнікаў маўленчай дзейнасці на беларускай мове, набліжанай па ўзроўні да адпаведнай дзейнасці на рускай мове, стварэнне перадумоў для выхавання двухмоўнай асобы.

Асноўныя паняцці тэхналогіі

Білінгвізм (двухмоўе) – валоданне дзвюма мовамі. *Білінгвізм натуральны і штучны* (як вынік навучання). *Білінгвізм аўтаномны і змешаны*. У першым выпадку білінгв выразна дыферэнцыруе моўныя сістэмы, на якіх гаворыць, пераключаецца з механізма адной мовы на другі. У другім выпадку білінгв неадрознівае сістэмы абедзвюх моў, што прыводзіць да *інтэрферэнцыі* – неадвольнага змешвання сродкаў дзвюх моў у маўленні. *Білінгвізм рэцэптыўны* – здольнасць чалавека ўспрымаць і разумець маўленне на другой мове. *Білінгвізм рэпрадуктыўны* – здольнасць чалавека ўзнаўляць пачутае або прачытанае на другой мове. *Білінгвізм прадуктыўны* – здольнасць чалавека самастойна будаваць высказванні, якія дазваляюць дасягнуць узаемаразумення.

Двухмоўная асоба – білінгв, чалавек, які валодае ў роўнай або прыблізна роўнай ступені роднай і другой (або замежнай) мовамі.

Нацыянальная дашкольная ўстанова – установа, у якой забяспечваецца этнізацыя асобы, г.зн. натуральнае ўваходжанне дзіцяці ў духоўны свет і традыцыйнае жыццё роднага народа, у культуру нацыі як састаўную частку агульначалавечай культуры.

Спектр мэтавых арыентацый.

Дыдактычныя: фарміраванне чуйнасці да моўных норм і выразных сродкаў рускай і беларускай моў, маўленчых уменняў і навыкаў на беларускай мове, неабходных для штодзённых зносін; фарміраванне лінгвістычных адносін да мовы і ўласнай маўленчай дзейнасці.

Выхаваўчыя: развіццё асобы, узбагачэнне ўнутранага духоўнага свету, выхаванне любові і павагі як да рускай, так і да беларускай моў, фарміраванне нацыянальнага светапогляду.

Развіццёвыя: развіццё моўнай і інтэлектуальна-творчых здольнасцей;

Сацыялізуючая: далучэнне да нацыянальнай культуры

Канцэптуальныя палажэнні тэхналогіі.

• *Мова ёсць сродак зносін, нацыянальнай ідэнтыфікацыі, сацыялізацыі і далучэння дзіцяці да агульначалавечых і нацыянальных культурных каштоўнасцей. Таму родная мова з'яўляецца адначасова і мэтай, і сродкам навучання і выхавання.*

У Беларусі склалася супярэчнасць, у пэўным сэнсе ўнікальная сітуацыя дзвюх родных моў – рускай і беларускай. Для большасці дзяцей першай мовай, на якой яны вучацца гаварыць і думаць, мець зносіны з акружаючымі іх людзьмі, з'яўляецца руская мова. Беларуская мова выступае для іх як другая. У той жа час беларуская мова для беларускіх дзяцей асэнсоўваецца ў грамадстве як родная мова, на аснове якой ажыццяўляецца іх нацыянальна-культурная сацыялізацыя.

Авалоданне беларускімі дзецьмі рускай мовай – гэта авалоданне багацейшай крыніцай ведаў, сродак глыбокага рознабаковага развіцця дзіцяці. Авалоданне разам з рускай мовай беларускай складае адзін з асноўных элементаў фарміравання асобы дзіцяці, засваення ім нацыянальнай культуры, станаўлення нацыянальнай самасвядомасці.

• *Стыхійнае маўленчае развіццё дашкольнікаў характарызуецца рэцэптыўным і ў пэўнай меры рэпрадуктыўным двухмоўем.*

Рускамоўныя дзеці ў Беларусі ў асноўным разумеюць беларускае маўленне, могуць ўзнаўляць асобныя словы, выразы, невялікія вершаваныя творы і да т.п. У дашкольнікаў ствараюцца “жыццёвыя” ўяўленні аб рускай і беларускай мовах і іх элементах. Але пры стыхійным засваенні блізкароднасных моў у дзяцей развіваецца сумешчаны механізм стварэння тэкстаў на гэтых мовах (вынікам чаго з’яўляюцца памылкі інтэрферэнцыі – пранікнення элементаў адной мовы ў другую). Дашкольнікі не заўважаюць сваіх памылак, у іх не фарміруецца “чуццё” адной і другой мовы.

Авалодаць правільным беларускім маўленнем рускамоўныя дашкольнікі могуць толькі ў ходзе спецыяльна арганізаванага мэтанакіраванага навучання нацыянальнай мове.

Далучаць дашкольнікаў да роднага слова шляхам увядзення ў нацыянальна-культурны фон беларускай мовы неабходна як мага раней, з моманту наведвання дзіцем дашкольнай установы. У гэтым выпадку маўленчыя механізмы, што фарміруюцца ў дзіцяці, «працуюць» не толькі на рускую, але і на беларускую мову і забяспечваюць нацыянальнае бачанне навакольнай рэчаіснасці. Раньне ўвядзенне беларускай мовы, засваенне якой ідзе не апасродкавана праз рускую мову, а непасрэдна, садзейнічае фарміраванню моўнамыслельнай дзейнасці на беларускай мове.

• *Мэта навучання беларускай мове – выхаванне ў дзяцей любові і павагі да роднага слова, фарміраванне чуйнасці да моўных норм і сродкаў выразнасці; развіццё адпаведнай моўнай здольнасці.*

Фактарам, які станоўча ўплывае на засваенне беларускай мовы як роднай з’яўляецца, перш за ўсё, выхаванне ў дзяцей цікавасці і сімпатыі да яе як “мове прыемнасці” (А.А. Лявонцьеў), здольнай задавальняць эстэтычныя, гульнявыя, пазнавальныя і іншыя запытанні дзяцей.

Станоўчая матывацыя засваення беларускай мовы ствараецца праз асобна значныя і эмацыянальна яркавыя зносіны на гэтай мове. Дзеці атрымліваюць задавальненне ў эстэтычнай асалодзе мастацкім творам на другой роднай мове. Беларуская мова выступае як «мова прыемнасці» і ў

працэсе гульні, якая стварае асаблівую «сферу зносін» і выклікае найбольшую ўнутраную актыўнасць у дашкольнікаў.

- *Крыніцай фарміравання моўнай здольнасці з'яўляецца патрэба ў сумеснай дзейнасці і зносінах дзіцяці з іншымі людзьмі, якія забяспечваюць такую дзейнасць (С.Л. Рубінштэйн, А.А. Лявонцье, А.М. Шахнаровіч і інш.).*

Названае палажэнне абумоўлівае камунікатыўную накіраванасць ў навучанні мове. Толькі ў выпадку, калі працэс навучання беларускай мове будзе насычаны эмацыянальна яркімі сітуацыямі зносін, змест і форма якіх адпавядаюць інтарэсам і ўяўленням дашкольнікаў, матывам іх узаемадзеяння з акружаючымі людзьмі, беларуская мова зможа стаць для іх сродкам зносін, пазнання, рэгулятарам паводзін.

- *У аснове фарміравання моўнага механізма дзіцяці ляжаць змястоўныя абагульненні, якія ўзнікаюць у працэсе зносін з дарослымі і ўласнай практычнай дзейнасці і прыводзяць да вычленення моўных элементаў, фарміравання іх значэнняў і правілаў перыравання імі.*

Вядучае месца ў кіраўніцтве маўленчым развіццём дзіцяці займае фарміраванне ў дашкольнікаў здольнасці арыентавацца ў моўнай рэчаіснасці, моўных адносінах і сузалежнасцях. Толькі такое лінгвістычнае развіццё стварае ў дзяцей цікавасць да роднай мовы, вядзе да сапраўднага авалодання яе багаццямі, забяспечвае творчы характар маўлення, тэндэнцыю да яго самаразвіцця (Ф.А. Сахін).

- *Навучанне дзвюм мовам найбольш эфектыўна ажыццяўляецца ў сітуацыі «адна асоба – адна мова» (прынцып Грамонта).*

Ва ўмовах грамадскага выхавання гэты прынцып атрымлівае некалькі іншае гучанне: кожная мова павінна выкарыстоўвацца ў залежнасці ад умоў або акалічнасцей. Такі падыход найбольш прыдатны для Беларусі, калі дзеці з рускамоўных сем'яў авалодваюць беларускай мовай ў дзіцячым садзе. Ранняе засваенне беларускай мовы рускамоўнымі дзецьмі дасць станоўчыя вынікі пры строгім захаванні ў зносінах з дзіцём прынцыпу «адна асоба ў адной сітуацыі зносін – адна мова». Гэта значыць, што адзін і той жа педагог

мога выкарыстоўваць ў зносінах з дзіцем і рускую і беларускую мовы, але строга прытрымлівацца адной з іх на пэўных занятках, у гульнях і да т.п. або ў пэўныя дні. Пры гэтым важна ствараць псіхалагічную ўстаноўку на беларускую мову.

- *Фарміраванню двухмоўнай асобы садзейнічае інтэграванае паралельнае засваенне дзецьмі дзвюх моў – рускай і беларускай – з некаторым адставаннем беларускай.*

Неабходна зыходзіць з таго бяспрэчнага факта, што “карціна свету”, якая пазнаецца сродкамі дзвюх моў, - адна. Фарміраванню аднародных моўных навыкаў і камунікатыўных уменняў на дзвюх блізкароднасных мовах, фарміраванню двухмоўнай асобы, цэласных удзяленняў пра культуру роднай краіны садзейнічае інтэграваны падыход да навучання абедзвюм мовам, а дакладней - навучанне інтэграванаму цэламу.

- *Адносіны паміж педагогам і дзіцьмі заснаваны на роўнапраўным маўленчым партнёрстве, у чым праяўляецца асобна арыентаваны падыход да навучання беларускай мове.*

Беларуская мова ўводзіцца як натуральны спосаб самавыражэння дзіцяці. Дзіця знаходзіць задавальненне ў асобасным самавызначэнні, адчуванні поспеху і руханні наперад у авалоданні беларускай мовай як сродкам зносінаў, у апраўданым павышэнні самаацэнкі.

Асобны падыход непасрэдна звязаны з камунікатыўным падыходам. Арганізацыя камунікатыўнага працэсу навучання беларускай мове магчымая толькі ва ўмовах рэальных маўленчых зносінаў або набліжаных да іх.

Асноўныя педагогічныя сродкі тэхналогіі і іх характарыстыка

У тэхналогіі вылучаюцца наступныя *сродкі беларускамоўнага развіцця дашкольнікаў* і навучання іх беларускай мове:

- прафесіянальна-маўленчая гатоўнасць выхавальніка;
- культурны моўны асяродак дашкольнай установы;
- зносіны выхавальніка з дзецьмі;
- гульня;

- мастацкая літаратура;
- займальны маўленчы і моўны матэрыял;
- навучанне ў штодзённым жыцці і на занятках;
- сумесная дзейнасць і зносіны дзяцей рознага ўзросту;
- вучэбныя дапаможнікі для дзяцей,
- метадычныя і вучэбна-метадычныя дапаможнікі для педагогаў дашкольных устаноў.

Прафесіянальна- маўленчая гатоўнасць педагога

Змест прафесіянальна-маўленчай гатоўнасці педагога да навучання дзяцей блізкароднаснай беларускай мове ўключае чатыры групы кампетэнцыі:

1. *Лінгвістычную* – веданне рускай і беларускай моў, здольнасць ажыццяўляць іх супаставіцельна-параўнальны аналіз на любым узроўні – фанетычным, лексічным, граматычным;
2. *Камунікатыўную* – здольнасць мець зносіны на рускай і беларускай мовах як ў штодзённым жыцці так і ў вучэбна-выхаваўчым працэсе;
3. *Лінгвадыдактычную* – здольнасць выкарыстоўваць на практыцы палажэнні метадычнай навукі аб навучанні дзяцей роднай і другой мовам;
4. *Народазнаўчую* – наяўнасць сумы ведаў аб гістарычным мінулым сваёй краіны і яе сучаснасці, побыце, культуры, звычаях і традыцыях народа.

Культурны моўны асяродак дашкольнай установы

Паўнацэннае беларускамоўнае развіццё дзяцей патрабуе стварэння ў дашкольнай установе нацыянальна-культурнага фону ў шырокім сэнсе слова. У дзіцячым садзе павінна праводзіцца штодзённая праца па засваенні звычаяў, традыцый, культуры беларускага народа, фарміраванні уяўленняў аб тэрыторыі, гісторыі краіны, яе нацыянальных колерах, сімвалах, вядомых людзях і героях дзяржавы. Зносіны на вышэйназваныя тэмы ажыццяўляюцца на беларускай мове. У сілу зразумеласці беларускай мовы беларускамоўная атмасфера даволі хутка становіцца для дашкольнікаў звыклай.

Зносіны выхавальніка з дзецьмі.

Роднай мова становіцца тады, калі чалавек карыстаецца ёю ў важных, асобна значных або эмацыянальна яркіх сітуацыях зносінаў. Напоўніць такімі сітуацыямі працэс навучання – задача выхавальніка. Вельмі важна ўмець выкарыстоўваць для развіцця беларускага маўлення дзяцей ранняга і дашкольнага ўзросту любую дзейнасць, перш за ўсё вядучую – прадметную і гульнявую адпаведна.

Важна, каб узаемныя педагога з дзецьмі на беларускай мове не набывалі штучны, а тым больш прымусовы характар. Выкарыстанне выхавальнікам беларускай мовы падчас рэжымных момантаў, гульнявой дзейнасці дзяцей і да т.п. актывізуе беларускае гутарковае маўленне, садзейнічае развіццю ў дзяцей гатоўнасці ўступаць у зносіны на беларускай мове, цікавасці да такіх зносінаў, станоўчага стаўлення да мовы.

Гульня.

Найбольшую ўнутраную актыўнасць выклікае вядучая для дашкольнага ўзросту дзейнасць – гульня. Гульні, якія выкарыстоўваюцца з мэтай развіцця беларускага маўлення, павінны адрознівацца ад тых, у якіх дзеці гуляюць на рускай мове (“адна гульня – адна мова”). Толькі ў такім выпадку гульня можа служыць псіхалагічным «праўданнем» пераходу на беларускую мову.

У тэхналогіі выкарыстоўваюцца беларускія народныя гульні, рухавыя і карагодныя гульні з мастацкім словам, комплекс іерархічна арганізаваных камунікатыўных дыдактычных гульняў і практыкаванняў, а таксама дыдактычныя гульні па навучанні грамаце; сюжэтна-ролевыя гульні, у якіх задзейнічаны так званыя “беларускамоўныя” персанажы .

Народныя гульні (карагодныя, гульні-драматызацыі) выкарыстоўваюцца ў штодзённым жыцці дзяцей ранняга і дашкольнага ўзросту. Пад час гэтых гульняў ствараецца натуральная сітуацыя для далучэння дашкольнікаў да роднага слова, развіцця ў іх «чуцця» беларускай мовы. Захапіўшыся гульнёй, дзеці не заўсёды і заўважаюць, што гульня праводзіцца на беларускай мове, і неадвольна засвойваюць асобныя словы, выразы, песенькі.

Рухавыя і карагодныя гульні з мастацкім словам. Для гульні падбіраюцца рытмічныя вершы, лічылкі, пацешкі з дынамічным зместам, які дазваляе выконваць адпаведныя дзеянні (плясканне ў далоні, прытопванне, перабежкі, падскокі і да т.п.). Засвойваючы мастацкі твор у рухавай гульні, дзіця глыбей пранікае ў вобраз верша, запамінае яго.

Комплекс іерархічна арганізаваных камунікатыўных гульняў і практыкаванняў. Комплекс уключае чатыры сістэматызаваныя групы камунікатыўных гульняў і практыкаванняў: лексічныя гульні, граматычныя гульні, фанетычныя гульні і гульні на развіццё прадуктыўнага маўлення.

Лексічныя гульні. Сістэма слоўнікавых гульняў пабудавана па тэматычным прынцеце. Для кожнай тэмы (“Сям’я”, “Знешні выгляд чалавека”, “Дзіцячы сад”, “Свойскія жывёлы”, “Адзёны і абутак”, “Посуд” і г.д.) распрацаваны комплекс дыдактычных гульняў і вучэбна-маўленчых практыкаванняў. Гульні і практыкаванні накіраваны, па-першае, на прабуджэнне цікавасці дзяцей да вывучэння данай групы слоў і іх увядзенне, па-другое, на тлумачэнне (семантызацыю) асобных слоў (якія адрозніваюцца ад рускіх) і, нарэшце, на замацаванне і актывізацыю слоў.

Граматычныя гульні. Сістэма граматычных гульняў адпавядае вызначанай аўтарам паслядоўнасці ўвядзення граматычных з’яў.

Фанетычныя гульні. Сістэма фанетычных гульняў распрацавана ў адпаведнасці з вызначанай аўтарам паслядоўнасцю фарміравання ў дзяцей правільнага вымаўлення спецыфічна беларускіх гукаў і выпрацоўкі арфаэпічнай правільнасці беларускага маўлення.

Гульні на развіццё прадуктыўнага маўлення. Паколькі сродкі міжфразавай сувязі і структура звязнага тэкста ў рускай і беларускай мовах ідэнтычныя, то праблему стварае толькі фарміраванне ў дзяцей матывацыі маўленчай дзейнасці на беларускай мове. Найлепшы вынік дае спалучэнне гульнявой і камунікатыўнай матывацыі. Для гэтага ў тэхналогіі выкарыстоўваюцца *гульні-інсцэніроўкі, гульні-драматызацыі* па сюжэтах вершаў, беларускіх народных казак, твораў беларускіх пісьменнікаў (яны

прадугледжваюць маўленчую дзейнасць з літаратурным творам і адначасова імправізавання дыялогі і маналогі), *гульнівыя камунікатыўныя сітуацыі* на основе казачных сюжэтаў фальклору і дзіцячай літаратуры (у гэтых сітуацыях выкарыстоўваюцца незвычайныя персанажы, прадметы, акалічнасці: «Чароўны магазін», у якім незвычайныя тавары, прадавец, грошы і г.д., «Казачныя госці» і інш.).

Дыдактычныя гульні па навучанні грамаце. Да гэтай групы адносяцца *фанетычныя* гульні, мэта якіх – фарміраванне ў дашкольнікаў арыентацыі ў гукавой структуры слова; *графічныя гульні*, якія садзейнічаюць засваенню дзецьмі канфігурацый літар, авалоданню чытаннем складаў і слоў.

Сюжэтна-ролевыя гульні з “беларускамоўнымі” персанажамі.

Сярод стымуляў для праяўлення маўленчай актыўнасці дзяцей выключнае значэнне маюць цацкі-жывёлы і лялькі, да якіх дзеці ставяцца як да жывых істот. Таму асаблівую ролю ў развіцці беларускага маўлення як сродку зносін адыгрываюць *ролевыя гульні* з лялькамі-“беларусамі” і іншымі цацкамі – персанажамі беларускага фальклору (напрыклад, катком-залатым лабком). Такія гульні даступныя дзецям з трохгадовага ўзросту. Педагог прымае ўдзел у гульні разам з дзецьмі. Лялькі ў гульні “размаўляюць” толькі па-беларуску.

У такіх маўленчых сітуацыях дзеці вучацца прыслухоўвацца да беларускай мовы, успрымаць і разумець яе, у іх фарміруецца ўстаноўка на беларускую мову суразмоўцы, неадвольна засвойваюцца асобныя маўленчыя навыкі.

Мастацкая літаратура.

Паўнацэннае маўленчае выхаванне дзіцяці не можа ажыццяўляцца без апоры на мастацкае слова. Толькі праз мастацкую літаратуру можна далучыць дзяцей да жывой беларускай мовы, садзейнічаць засваенню выразных багаццяў роднай мовы на ўзроўні чуцця і тым самым забяспечыць узбагачэнне духоўнага свету кожнага дзіцяці.

Мастацкае слова выкарыстоўваецца, перш за ўсё, для фарміравання ў дзяцей ранняга і дашкольнага ўзросту «чуцця» беларускай мовы як роднай. Праз літаратуру дзеці засвойваюць уласцівыя беларускай мове маўленчыя звароты, устойлівыя выразы (*пятух-чабятух, камарык-дударык, жаба ў каляіне, пан Глінскі-Папялінскі* і да т.п.). Гэта літаратурны мінімум носьбітаў беларускай мовы, засваенне якога дае магчымасць авалодоць літаратурнай спадчынай беларускага народа.

Літаратурныя творы на беларускай мове ствараюць псіхалагічныя ўмовы для размоў з дзецьмі на гэтай мове па змесце прачытанага, што садзейнічае развіццю прадуктыўнага беларускага маўлення дашкольнікаў. У гутарках па змесце літаратурных твораў на беларускай мове могуць “удзельнічаць” лялькі - “беларусы”, “задаючы” пытанні, “удакладняючы” асобныя адказы дзяцей.

Займальны моўны і маўленчы матэрыял.

Займальны моўны і маўленчы матэрыял, да якога адносяцца народныя і літаратурныя мастацкія творы, часцей за ўсё паэтычнага характару, садзейнічае замацаванню граматычных і лексічных навыкаў, развіццю маўленчага і фанематычнага слыху, фарміраванню ў дзяцей правільнага гукавымаўлення.

Навучанне ў штодзённым жыцці і на занятках.

Навучанне - адно з асноўных сродкаў беларускамоўнага развіцця дашкольнікаў, фарміравання ў іх элементарнага ўсведамлення моўных з’яў рускай і беларускай моў, іх супастаўлення.

У тэхналогіі прадстаўлены заняткі па фарміраванні ў дзяцей пазасітуацыйна-пазнавальных і пазасітуацыйна-асобасных зносін на беларускай мове, сістэма заняткаў па развіцці беларускага маўлення і навучанні грамаце для дзіцячых садоў с рускім і беларускім моўнымі рэжымамі.

Сумесная дзейнасць дзяцей, зносіны дзяцей рознага ўзросту.

Станоўчы ўплыў на развіццё прадуктыўнага беларускага маўлення дзяцей сярэдняга і старэйшага дашкольнага ўзросту аказвае іх сумесная дзейнасць, у працэсе якой ажыццяўляюцца зносіны паміж яе ўдзельнікамі. Калі, напрыклад, гульня праводзіцца на матэрыяле беларускіх казак, а педагог тлумачыць правілы гульні і вядзе яе таксама на беларускай мове, зносіны паміж дзецьмі і вядучым адбываюцца на гэтай жа мове.

Вучэбныя дапаможнікі для дзяцей дашкольнага ўзросту.

Вучэбныя дапаможнікі прыначаны для заняткаў па развіцці маўлення і навучанні грамаце. Да іх адносяцца індывідуальныя сшыткі на друкаванай аснове, якія могуць выкарыстоўвацца для работы з дзецьмі сярэдняга і старэйшага дашкольнага ўзросту як для фронтальных, так і для індывідуальных заняткаў [5; 7; 11].

Метадычныя і вучэбна-метадычныя дапаможнікі для педагогаў.

Публікацыі для педагогаў дашкольных устаноў можна падзяліць на: 1) вучэбныя дапаможнікі [4]; 2) вучэбна-метадычныя дапаможнікі па развіцці беларускага маўлення і маўленчых зносін, а таксама па навучанні грамаце дзяцей у дашкольных установах з беларускай мовай выхавання і навучання [1; 2; 10; 12]; 3) вучэбна-метадычныя дапаможнікі па навучанні дашкольнікаў беларускай мове ў дзіцячых садах з рускім моўным рэжымам [3; 6; 8; 9; 12].

Асаблівасці зместу і метадыкі тэхналогіі

Працэс развіцця маўлення дзіцяці ў працэсе зносін і навучанне яго роднай мове ўключае «*камунікатыўнае развіццё*», «*маўленчае развіццё*» і звязанае з двума першымі «*кагнітыўнае развіццё*». Гэтыя кампаненты адпавядаюць асноўным узаемазвязаным паміж сабой накірункам развіцця маўлення дашкольнікаў: функцыянальнаму, структурнаму і кагнітыўнаму (паводле Ф.А.Сахіна). Цэласнасць рабоце па названых напрамках развіцця маўлення дзяцей надае сінхранічная («гарызантальная» - у межах адной узроставай групы) і дыяхранічная («вертыкальная» - паміж узроставымі групамі) ўзаемасувязь усіх раздзелаў маўленчай работы ў розных узроставых групах. Пры гэтым рэалізацыя зместу маўленчага развіцця дзяцей патрабуе

ўліку асаблівасцей станаўлення ў дзяцей рускага маўлення, апоры на яго дасягненні і ў той жа час пераадолення адмоўнага ўздзеяння адной мовы на другую.

1 блок. Функцыянальны накірунак. *Мэта* яго – развіццё і ўдасканаленне ў дашкольнікаў камунікатыўных форм і функцый маўленчай дзейнасці. *Сродкі* ажыццяўлення: зносіны дарослых і дзяцей, культурны моўны асяродак, маўленне выхавальніка, мастацкая літаратура, розныя віды мастацтва (тэатр, кіно). *Метады*: чытанне мастацкай літаратуры, гульні-драматызацыі па змесце літаратурных твораў, беларускія народныя гульні-драматызацыі, карагодныя гульні, завучванне напамяць, размова педагога з дзецьмі, гутарка.

Да шляхоў фарміравання ў дзяцей ранняга і дашкольнага ўзросту чуцця беларускай мовы ў спантаных зносінах арганізацыі беларускамоўных зносін на спецыяльных занятках адносяцца:

А) Паступовае ўвядзенне беларускай мовы, перш за ўсё, паэтычнай, ў розныя віды дзіцячай дзейнасці. Гэта праслухоўванне і элементарнае абыгрыванне пацешак, арганізацыя народных гульняў; мастацка-маўленчая дзейнасць – успрыманне мастацкага твора на беларускай мове, яго ўзнаўленне (драматызацыя, інсцэніраванне, завучванне напамяць).

Б) Маўленчыя сітуацыі з удзелам лялек-«беларусаў», якія «размаўляюць» толькі па-беларуску.

Лялькі-«беларусы», напрыклад, дзяўчынка Паўлінка і хлопчык Янка, «размаўляюць» толькі па-беларуску. Яны па адным або разам «прыходзяць» да дзяцей і цікавяцца іх заняткамі, гульнямі: задаюць пытанні, называюць асобныя прадметы, расказваюць нескладаныя гісторыі. Такім чынам наладжваюцца сітуацыйна-дзелавыя зносіны на беларускай мове.

Разглядванне з дзецьмі кніжкі з ілюстрацыямі, пад час чаго наладжваюцца сітуацыйныя зносіны з нагоды намаляванага.

У выніку ў дзяцей ствараецца ўстаноўка на беларускамоўнага суразмоўцу, фарміруюцца першапачатковыя навыкі спантаннага маўлення на роднай мове ў працэсе сітуацыйна-дзелавых зносін з ім.

В) Заняткі з падгрупамі дзяцей па фарміраванні пазасітуацыйных форм зносін – пазнавальных або асобасных. Заняткі праводзяцца ў форме непрымушанай гутаркі па матэрыялах беларускіх народных казак, вершаў пазнавальнага характару або маральна-этычнага плану (расказы В.А. Сухамлінскага, Л.М. Талстога, В. Хомчанкі і інш.). У старэйшым дашкольным узросце для гутарак пазнавальнага характару выкарыстоўваецца і больш складаны фальклорны матэрыял – легенды і паданні (Легенда пра Магілеў), «Слуцкія паясы», «Як бог стварыў свет» і інш.). Беларуская мова гутаркі пасля праслухоўвання твора на роднай мове для дашкольнікаў як бы сама сабой разумеецца. Як і раней, найбольшы стымул для актывізацыі маўлення дзяцей на беларускай мове ствараецца з дапамогай «беларускамоўнай» лялькі, якая «ўдзельнічае» ў гутарцы, «задаючы» пытанні або поўнасьцю яе «праводзячы».

Апісаная работа па развіцці форм і функцый маўлення стварае ўмовы для засваення беларускай мовы на «ўзроўні чуцця». Дзецьмі набываецца вопыт спантаннай маўленчай і спантаннай мастацка-маўленчай дзейнасці [6].

2 блок. Структурны накірунак. *Мэта* – фарміраванне практычных маўленчых навыкаў у адпаведнасці з структурнымі ўзроўнямі сістэмы мовы (фанетычным, лексічным, марфалагічным, сінтаксічным). *Сродкі*: навучанне роднаму маўленню і мове на занятках і па-за заняткамі, мастацкая літаратура, маўленне педагога. *Метады*: чытанне мастацкай літаратуры, дыдактычныя, сюжэтна-дыдактычныя гульні, пераказ, гутарка, творчыя заданні.

У тэхналогіі вызначаны задачы, распрацаваны змест і метадыка развіцця слоўніка дзяцей, фарміравання граматычнага ладу маўлення, навыкаў вымаўлення, развіцця прадуктыўнага маўлення на беларускай мове [3; 9].

Блізкасць і частковая тоеснасць лексікі, граматыкі і фанетыкі абедзвюх моў, безумоўная тоеснасць структуры звязнага тэкста і сродкаў міжфразовай

сувязі ў тэксце ў рускай і беларускай мовах абумоўліваюць *агульнасць задач* развіцця маўлення дзяцей на рускай і беларускай мовах. Аднак у сітуацыі блізкароднаснага двухмоўя агульнапрынятыя задачы развіцця маўлення набываюць некаторыя *спецыфічныя рысы*. Гэта, перш за ўсё, фарміраванне ў дашкольнікаў уласна нацыянальнага бачання свету, азнаямленне са спецыфічнымі рысамі кожнага з структурных узроўней мовы, папярэджванне памылак інтэрферэнцыі.

Адбор моўнага і маўленчага матэрыяла для дашкольнікаў адбываецца на аснове такіх крытэрыяў, як частотнасць, ужываемасць, лёгкасць засваення і інш. Важным крытэрыям адбору моўнага матэрыяла, в першую чаргу, лексікі і сінтаксісу, выступае адпаведнасць нацыянальным моўным традыцыям, што садзейнічае фарміраванню ў дашкольнікаў уласна-нацыянальнага светапогляду. Акрамя таго, для кожнага з структурных узроўняў распрацаваны ўласныя крытэрыі. Напрыклад, тэматычны прынцып адбору слоўніка, выдзяленне спецыфічных для беларускай мовы фанем і да т.п.

Пры адборы зместу для кожнай узроставай групы ўлічваліся ўзроставыя магчымасці дзяцей, форма зносін, якой валодаюць дашкольнікі (дыяхранічная сувязь). Адабраны матэрыял для кожнай узроставай групы складае адносна адасобленую сістэму, г.зн. лексічны матэрыял адпавядае граматычнаму і фанетычнаму, граматычны – лексічнаму і фанетычнаму і да т.п. (сінхранічная сувязь).

3 блок. Кагнітыўны (пазнавальны) накірунак. *Мэта* -- фарміраванне ў старэйшых дашкольнікаў лінгвістычнага стаўлення да мовы і ўласнай маўленчай дзейнасці. Пад лінгвістычным стаўленнем разумеецца здольнасць дзяцей арыентавацца ў моўнай рэчаіснасці, элементарнае ўсведамленне імі моўных і маўленчых адносін і сузалежнасцей. Апошняе можа быць названа лінгвістычным развіццём (Ф.А. Сахін). Тэарэтычная пазіцыя ў адносінах да маўлення з'яўляецца абавязковай умовай паспяховага авалодання сістэмай роднай мовы пры навучанні ў школе. *Сродкі*: навучанне роднай мове на занятках. *Метады*: мадэляванне, дыдактычныя гульні.

Кагнітыўны блок уяўляе собой частку агульнай тэхналогіі працэсу маўленчага і лінгвістычнага развіцця дашкольніка ў сітуацыі блізкароднаснага двухмоўя і ў той жа час самастойную тэхналогію паглыбленага навучання дзяцей грамаце [3; 12].

Методыка тэхналогіі беларускамоўнага развіцця дашкольнікаў і навучання іх грамаце ўключае агульную стратэгію развіцця беларускага маўлення дашкольнікаў і ўласна методыку развіцця маўленчых навыкаў (фанетычных, лексічных, граматычных), прадуктыўнага маўлення і фарміравання моўных ведаў і ўменняў.

Развіццё беларускага маўлення дзяцей ажыццяўляецца паэтапна, пачынаючы з паступовага ўвядзення беларускай мовы ў розныя віды дзейнасці дзяцей ранняга ўзросту з мэтай развіцця рэцэптыўнага і рэпрадуктыўнага двухмоўя і яго пачуццёвай асновы, пераходзячы затым да навучання дашкольнікаў малодшага і сярэдняга ўзросту прадуктыўнаму маўленню і, нарэшце, фарміруючы элементарна тэарэтычнае стаўленне да мовы ў старэйшых дашкольнікаў. Навучанне на кожным наступным этапе ажыццяўляецца на фоне далейшага развіцця і ўдасканалення маўленчых навыкаў дзяцей, набытых на папярэдніх этапах. Пры гэтым у працэсе навучання неабходна: а) забяспечыць станоўчую матывацыю маўлення на беларускай мове; б) спалучаць стыхійную форму навучання, у які забяспечваецца так званае “ўтоенае” засваенне моўных нормаў, з арганізаванай; в) спалучаць у працэсе навучання розныя віды маўленчай дзейнасці (спантанную, вучэбна-маўленчую, мастацка-маўленчую, моўна-пазнавальную); г) абапірацца на фарміраванне ў дзяцей элементарнага асэнсавання моўных з’яў; д) абапірацца на маўленчыя навыкі дзяцей, набытыя пры засваенні рускага маўлення.

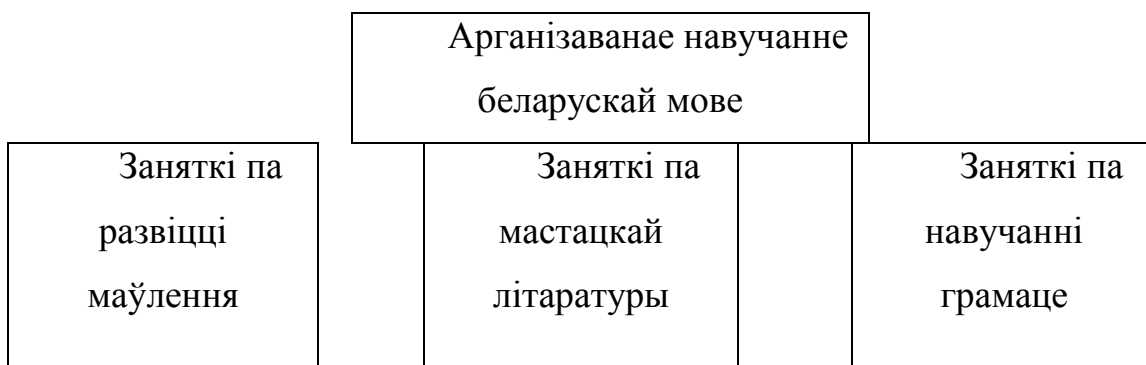
Агульная стратэгія развіцця беларускага маўлення і навучання дашкольнікаў беларускай мове як роднай вызначае суадносіны стыхійнай і арганізаванай форм авалодання дашкольнікамі беларускай мовай і ступень кіруемасці кожнай з іх. Працэс навучання будзецца, па-першае як адносна

стыхійнае і ў пэўнай ступені ўпарадкаванае авалоданне дзецмі маўленчымі навыкамі ў працэсе шдзённых зносін на беларускай мове; а па-другое, арганізаванае навучанне метадычна нармаваным моўным сродкам (гл. мал.1). У працэс навучання ўключаюцца спантанная маўленчая дзейнасць у штодзённых зносінах, мастацка-маўленчая, вучэбна-маўленчая і моўная пазнавальная дзейнасці.

У штодзённым жыцці ажыццяўляецца так званае «паглыбленне» дзіцяці ў беларускамоўнае камунікатыўнае асяроддзе і прыстасаванне да яго. Змест і форма зносін, перш за ўсё, падпарадкоўваюцца патрэбам рэгуляцыі паводзін выхаванцаў ў тыповых для іх сітуацыях: рэжымных момантах, прагулках, немаўленчых занятках і г.д. Маўленчы матэрыял, што падаецца дзецям, у гэтым выпадку неўпарадкаваны.

Адначасова забяспечваецца і так званае ўтоенае, неўсвядомленае засваенне тых або іншых маўленчых сродкаў, напрыклад, у працэсе беларускіх народных гульняў, шляхам развучвання невялікіх па аб'ёме літаратурных мастацкіх твораў. Тут маўленчы матэрыял пэўным чынам метадычна ўпарадкаваны. Развіццё маўлення і навучанне мове ажыццяўляецца ў адным працэсе зносін-навучання. Агульным для абодвух подыходаў з'яўляецца тое, што засваенне мовы ажыццяўляецца ў працэсе *спантаннай* маўленчай дзейнасці.

Тэхналагічная карта вучэбнага працэса

мал. 1

Дзякуючы таму, што дзеці ў асновым разумеюць блізкароднаснае беларускае маўленне, разуменне апярэджвае гаварэнне. Гэтая акалічнасць шырока выкарыстоўваецца для азнаямлення дашкольнікаў з беларускай мастацкай літаратурай. Чым часцей дзіця чуе гобразнае, выразнае маўленне, тым у большай ступені ён засвойвае гармонію роднай мовы. Такім чынам, развіццё беларускага маўлення прадугледжвае абавязковую апору на *мастацка-маўленчую* дзейнасць дзяцей, якая можа быць спантаннай або вучэбнай. У абодвух выпадках мастацкае слова становіцца здабыткам самога дзіцяці, дашкольнікі засвойваюць «літаратурны мінімум» носбітаў роднай мовы.

Каб дапамагчы дашкольнікам зарыентавацца ў беларускай мове, адпрацаваць тыя або іншыя маўленчыя ўменні, арганізуецца іх *вучэбна-маўленчая* дзейнасць. Вучэбная работа ў дадзеным выпадку кампенсуе недахоп жыццёва матываванай дзейнасці зносін на беларускай мове. Авалоданне мовай у вучэбна-маўленчых сітуацыях (камунікатыўных гульнях, гутарках, абмеркаванні пэўных сітуацый і г.д.) для дзяцей адбываецца гэтак жа, як у спантаннай маўленчай дзейнасці, г.зн. неадвольна. Гэта тое ж «паглыбленне» ў камунікатыўнае асяроддзе, толькі строга ўпарадкаванае.

Каб дашкольнікі маглі ў пэўнай ступені асэнсаваць асаблівасці беларускай мовы, у старэйшым дашкольным узросце наладжваецца *моўная пазнавальная* дзейнасць дзяцей – азнаямленне іх з агульналінгвістычнай

тэрміналогіяй (слово, звук - гук, слог - склад, предложение – сказ), фарміраванне спосабаў абследавання моўнага матэрыялу (гукавы аналіз, дзяленне слова на склады, сказа – на словы). У выніку дзеці пачынаюць усвядомлена разводзіць з'явы рускай і беларускай моў, адзначаць, што ў ніх агульнага і рознага. Самостойным раздзелам гэтай работы з'яўляецца навучанне грамаце.

Тэхналогія развіцця беларускага маўлення і навучання беларускай мове будзе ў адпаведнасці з агульнымі заканамернасцямі авалодання роднай і другой мовамі, асноўнай рысай якіх (заканамернасцей) з'яўляецца неўсвядомленае абагульненне дзецьмі моўных з'яў. Неўсвядомленае засваенне беларускага маўлення ў працэсе «паглыблення» ў камунікатыўнае асяроддзе спалучаецца з фарміраваннем у дзяцей элементарнага ўсведамлення з'яў беларускай мовы.

Паступовае развіццё элементарных уласцівасцей беларускага маўлення, «моўнага чуцця» да яго пачынаецца з ранняга ўзросту, калі ў асноўным дзейнічае механізм імітацыі і толькі пачынае складвацца механізм аналогіі. Гэтая работа праводзіцца і далей, усё пашыраючыся на працягу ўсяго дашкольнага дзяцінства.

Фарміраванне ў дзяцей элементарнага ўсведамлення спосабаў пабудовы выказвання на беларускай мове ажыццяўляецца ў момант найбольш вострага «моўнага чуцця», што з'яўляецца найбольш эфектыўным сродкам для авалодання моўнай рэчаіснасцю. Такім момантам з'яўляецца сярэдні дашкольны ўзрост.

Пры такім падыходзе да навучання спалучаюцца рысы адначасовага ранняга спантаннага засваення рускай і беларускай моў і паслядоўнага авалодання другой (беларускай) мовай, якое абапіраецца на здольнасць усвядомленага падыходу да моўных фактаў. Падобнае спалучэнне дазваляе сфарміраваць у выхаванцаў дзіцячага сада пэўныя навыкі зносін на беларускай мове і ў той жа час - асэнсаваныя адносіны да яе.

Методыка навучання дашкольнікаў розным маўленчым навыкам *спалучае рысы методыкі роднай і другой моў*. З дапамогай першай уводзяцца моўныя з'явы, што супадаюць у беларускай і рускай мовах. Гэта у першую чаргу датычыцца развіцця беларускай лексікі і вымаўленчых навыкаў. Чым больш адрозніваюцца беларуская і руская тэматычная лексіка, фанетыка, граматыка, тым з большай падставай выкарыстоўваецца методыка навучання дзяцей другой мове. Пры гэтым рэцэптыўны і рэпрадуктыўны характар блізкароднаснага двухмоўя дазваляе шырока выкарыстоўваць у працэсе навучання беларускамоўны займальны матэрыял (вершы, загадкі, прымаўкі і да т.п.), элементы беларускіх народных гульняў, гутаркі і на змесце заняткаў выключна на беларускай мове, што набліжае прыёмы навучання другой мове да прыемаў навучання роднай мове.

Спецыфіка методыкі навучання бізкароднаснай мове выцякае і з факту няпоўнага двухмоўя дашкольнікаў, г.зн. нядольнасці іх «адключыцца» ад першай засвоенай мовы. Гэта робіць абавязковым супастаўленне з'яў рускай і беларускай моў, каб размежаваць іх асаблівасці ў свядомасці дзіцяці. Так, у паралельна са слоўнікавага неабходна весці арфаэпічную работу, каб папярэдзіць змешванне слоў, падобных па гучанні ў рускай і беларускай мовах.

Такім чынам, курс беларускай мовы для дашкольнікаў у сітуацыі блізкароднаснага двухмоўя павінен будавацца, з аднаго боку, як спантанны, неадвольны - праз стыхійнае і ў пэўнай меры ўпарадкаванае засваенне дзецьмі моўных сродкаў у маўленчай дзейнасці, а з другога – як навучальны і ў вядомай ступені сістэматызуючы, абагульняльны - праз авалоданне метадычна нармаванымі моўнымі сродкамі на занятках. Пры гэтым неабходнай умовай навучання блізкароднаснай мове з'яўляецца ўлік першай (рускай) мовы, апора на маўленчыя навыкі дзяцей, набытыя пры засваенні рускага маўлення. Неабходнаць унясення выпраўленняў у стыхійна набытыя маўленчыя навыкі дзяцей прымушае будаваць гэты курс і як карэкцыйны.

Захаваанне названых умоў дазваляе сфарміраваць у дзяцей дашкольнага ўзросту маўленчую дзейнасць на беларускай мове, набліжаную па узроўні да маўленчай дзейнасці на рускай мове, ствараць перадумовы для выхавання двухмоўнай асобы.

Характарыстыка дыягнастычнага блока тэхналогіі

Дыягнастычны блок тэхналогіі ўключае ў сябе дыягностыку развіцця беларускага маўлення дзяцей і дыягностыку лінгвістычных ведаў і уменняў.

З мэтай дыягнасціравання развіцця беларускага маўлення ў дашкольнікаў Н.С. Старжынскай распрацавана яе *шкаліраванне*. Умоўна выдзелены чатыры узроўні развіцця беларускага маўлення: высокі (адпавядае высокаму ўзроўню развіцця роднага маўлення на першай мове), дастатковы (адпавядае сярэдняму – у межах праграмы – узроўню развіцця роднага маўлення на першай мове), сярэдні і нізкі.

Так, *дастатковы ўзровень* азначае, што дзіця можа падтрымаць размову на беларускай мове на знаёмую тэму, самастойна пераказаць добра знаёмы невялікі па аб'ёме мастацкі твор, скласці расказ па карціне, расказаць аб падзеях з уласнага жыцця; лексічны запас у яго даволі высокі. Але дзіця часам адчувае цяжкасці пры падборы патрэбнага беларускага слова, заменяючы яго рускім час аж часу дапускае граматычныя памылкі ў словазмяненні і словаўтварэнні, асабліва ў складаных выпадках, дапускае памылкі пры вымаўленні найбольш складаных для рускамоўных дзяцей гукаў [дз'] і [ц'].

Пры *сярэднім узроўні* лексічны запас дзіцяці некалькі ніжэй нормы, яно часта ўжывае рускія словы; граматычныя памылкі ў словазмяненні дапускае прыкладна ў палове выпадкаў, новыя словы ўтварае толькі з дапамогай выхавальніка; дапускае памылкі пры вымаўленні 3-4 беларускіх гукаў.

Калі ў дзіцяці лексічны запас нізкі, яно ўжывае рускія і беларускія словы ўпярэмежку, дапускае граматычныя памылкі больш, чым у палове выпадкаў, не валодае правільным вымаўленнем 5-6 беларускіх гукаў, гэта *нізкі ўзровень*.

На аснове пералічаных паказчыкаў вызначаецца агульны ўзровень беларускамоўнага развіцця старэйшых дашкольнікаў.

Дыягностыка лінгвістычных ведаў і ўменняў дзяцей ажыццяўляецца па іншых паказчыках: уменне падабраць слова з зададзеным гукам, правесці складовы і гукавы аналіз чатырохгукавага слова тыпу *гусі*.

Выніковасць тэхналогіі

Апрабацыя тэхналогіі маўленчага і лінгвістычнага развіцця дашкольнікаў у сітуацыі блізкароднаснага білінгвізму паказала, што рускамоўныя дашкольнікі к канцу знаходжання ў дзіцячым садзе з беларускім моўным рэжымам дасягаюць узроўню валодання беларускім маўленнем на ўзроўні, бліжкім да натуральнага валодання ёю (маўленне 6% дзяцей адпавядала высокаму узроўню, 26% - дастатковаму узроўню, 61% -- сярэдняму). Гэтыя паказчыкі можна лічыць арыентавымі пры ацэнцы эфектыўнасці работы па тэхналогіі маўленчага і лінгвістычнага развіцця дзяцей ва ўмовах блізкароднаснага білінгвізму.

Літаратура:

1. Старжынская, Н.С. Навучанне дашкольнікаў роднай мове / Н.С. Старжынская. – Мінск: Народная асвета, 1985.
2. Старжынская, Н.С. Развіццё маўлення дашкольнікаў / Н.С. Старжынская. – Мінск: Народная асвета, 1993.
3. Старжынская, Н.С. Беларуская мова ў дзіцячым садзе / Н.С. Старжынская. – Мінск: Народная асвета, 1995.
4. Старжынская, Н.С. Тэорыя і метадыка развіцця беларускага маўлення дашкольнікаў / Н.С. Старжынская. – Мінск: Тэхналогія, 2000.
5. Старжынская, Н.С. У свеце слоў і гукаў. – Мінск: СэрВіт, 2001.
6. Старжынская, Н.С. Развіццё беларускамоўных зносін дашкольнікаў / Н.С. Старжынская, Дз.М. Дубініна. – Мінск: НМЦэнтр, 2001.
7. Старжынская, Н.С. Падкажы слоўца / Н.С. Старжынская. – Мінск: СэрВіт, 2003.
8. Старжынская, Н.С. Маўленчае і лінгвістычнае развіццё дашкольніка: /

Н.С. Старжинская. – Мінск: Зорны верасень, 2007.

9. Старжинская, Н.С. Развіццё беларускага маўлення дашкольнікаў / Н.С. Старжинская, Дз.М. Дубініна. – Мінск: Новыя веды, 2008.

10. Старжинская, Н.С. Заняткі па развіцці маўлення і маўленчых зносін / Н.С. Старжинская, Дз.М. Дубініна. – Мінск: Белы вецер, 2009.

11. Старжинская, Н.С. Вучыся гаварыць на роднай мове. – / Н.С. Старжинская, Дз.М. Дубініна. – Мінск: Новыя веды, 2010.

12. Старжинская, Н.С. Подготовка к обучению грамоте: занятия, игры, упражнения / Н.С. Старжинская. - Минск: Новое знание, 2011.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ